

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՐԹԵՎ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՀՌՈՄԻ ԴԵՄ

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Ինչպես հաղորդում է հորենացին, Վաղարշ II-ի եղերական մահից հետո «առնու զթագաւորութիւնն հոսրով որդի նորին»¹, իբրև ժամանակակից պարսից Վաղարշ IV (191—208) արքայից արքայի: Խոսրով I-ի անձնավորության կապակցությամբ կարևոր է նշել 1961 թ. Դառնիում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված արամեական արձանագրությունը (առաջին տողը չի պահպանված): Այնտեղ հիշատակվում է «...մեծ թագավոր Հայաստանի, որդի Վոլոգաս թագավորի» անձնավորությունը, որի անունը չի կարդացվում: Ըստ արձանագրության վերծանող Ա. Գ. Փերիխանյանի ճիշտ եզրակացության, եղծված տեղում պիտի լիներ «խոսրով» անունը և դա խոսրով I-ն է (198—216)²:

Այսպիսով, ճշտվում է հորենացու տեղեկությունը, որ խոսրով I-ը իսկապես եղել է Վաղարշի որդին, իսկ վերջինս, անշուշտ, Վաղարշ II-ն է:

Գահ բարձրանալուն պես խոսրով I-ը շարունակում է պատերազմները «հիւսիսականների»՝ բասիլենների-ալանների դեմ Բաղկան (Մախելոնիա) երկրում³:

Պատմահայրը նշում է, որ խոսրով I-ը «նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն»: Խոսրովը «վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհզօր ազգսն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի, ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռոմայեցւոց»⁴: Եթե այս տեղեկությունը ճիշտ է, այստեղ խոսք կարող է լինել Բաղկան-Մախելոնիայի նվաճման մասին և արձանագրությունը հավանաբար կանգնեցված է եղել Շամախուց դեպի հյուսիս գտնվող

¹ «Մովսիսի հորենացույ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, Բ, կէ, էջ 200: Հայ մատենագիրները ամբողջ III դարի ընթացքում գիտեն մի «խոսրով Մեծն» անունով թագավոր: Խորենացին, խոսրով I-ի գահակալման մասին խոսելիս, ասում է. «Ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն հոսրով որդի նորա, հայր սրբոյ մեծին Տրդատայ»: Փաստերի ուշադիր բաղդատումը ցույց է տալիս, որ Վաղարշ II-ի որդին հույն-հռոմեական աղբյուրների Χωσροης-ն է, որ, ինչպես կտեսնենք սույն հոդվածում, խոսրով I-ը պիտի լինի: Վերջինիս որդին է խոսրով II՝ հայ մատենագրության «խոսրով Մեծն», օտար աղբյուրների Τριδαντης — Տրդատը, որ Տրդատ II-ն է և թագավորել է 217—256 թթ.: Վերջինիս որդին է Տրդատ III Մեծը (274—330), որը քրիստոնեություն ընդունեց և այն հռչակեց Հայաստանի պետական կրոն:

² Տե՛ս А. Г. Периханян, Арамейская надпись из Гарни, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, № 3, էջ 123 և հտ.:

³ С. Т. Еремян, Страна «Махелония» надписи Кааба-и Зардушт, «Вестник древней истории», 1967, № 4, էջ 47—58:

⁴ Խորենացի, Բ, կէ, էջ 200:

Ղոնաղ-Քենդի լեռնանցքում⁵, որը նդիշեի «Պահլ դուռն»⁶ է: Նրանից այն կողմ, դեպի հյուսիս գտնվում էր Մազքթաց ևրշակունիների բուն երկիրը՝ Չողը:

Վաղարշ II-ի և Խոսրով I-ի այդ պատերազմները կոչված էին ամրապնդելու ոչ միայն Մեծ Հայքի, Աղվանքի և Վիրքի անվտանգությունը, այլև Հռոմեական կայսրության սահմանները Միջագետքում, ինչպես և պարթևական պետության թիկունքը Ատրպատականում և Մեդիայում: Կովկասյան հյուսիսի անվտանգության հարցում երկու մարտնչող աշխարհակալությունների շահերը միատեսակ էին և գոյություն ունեի փոխադարձ համաձայնություն⁷:

Առաջին տասը տարին Խոսրով I-ը թագավորում է խաղաղ պայմաններում: Սեպտիմիոս Սեվերոսը 198—199 թթ. ավարտում է «պարթևական պատերազմը», որից հետո վերադառնում է Հռոմ և այնուհետև մինչև իր մահը, որ տեղի ունեցավ 12 տարի անց (211 թ.), Արևելքի խաղաղությունը չի վրդովվել հռոմեական զենքի շառաշյունով: Միայն նրա որդի Անտոնինոս Կարակալլայի (211—217) գահակալումից հետո Արևելքում նորից խախտվում է խաղաղությունը:

Ժիշտ է, հռոմեական սահմանագիծը առժամանակ խաղաղ վիճակում էր գտնվում, բայց այդ բնավ չէր նշանակում, թե Արևելքում իսկապես անդորրություն էր ափրում: Պատերազմական գործողությունները հյուսիսից սպառնացող հրոսակախմբերի դեմ հազվադեպ էին դադարում, իսկ պարթևական թագավորության մեջ նորից էին բռնկվել գահակալական կռիվները: Սակայն շատ ավելի տագնապալից վիճակ էր ստեղծվել Պարսք նահանգում, որտեղ սկսված անջատողական շարժումը հանգեցրեց նոր իրանական դինաստիայի՝ Սասանյանների գերիշխանության հաստատմանը:

Իրանի հարավային մասում գտնվող Պարսք նահանգում տեղի ունեցող դեպքերը դրսի աշխարհում դիտվում էին իբրև համապետական նշանակություն չունեցող տեղական դեպքեր: Ո՛չ պարթև ևրշակունիները, ո՛չ էլ Հռոմը ծալր առած այդ շարժմանը լուրջ ուշադրություն չէին դարձնում:

Պարսք երկիրը, որը Աքեմենյան Իրանի աշխարհակալության կենտրոնական նահանգն էր, հույն-մակեդոնական նվաճումներից հետո կորցնում է իր նախկին փառքը, նրա մայրաքաղաք Պերսեպոլիսը ավերվում է և այլևս չի վերականգնվում: Նրա փառավոր ավերակների կողքին հիմնվում է նոր կենտրոն՝ Ստահր քաղաքը:

Պարսքը, իբրև պարսիկ ժողովրդի օրրան, հնուց ի վեր վայելում էր որոշ արտոնություններ, որից Իրանի այլ նահանգները զուրկ էին: Պարսքում մնում էին կիսանկախ թագավորներ, որոնց մ. թ. ա. III դարից վերապահված էր արծաթե դրամ հատելու արտոնությունը⁸: Ստահրում նստող կուսակալները՝ «շաթրադարները» («շահդար»), ըստ երևույթին, մ. թ. II դարի սկզբից, նշանակվում էին Բաղանգի դինաստիայից և արդեն կրում էին «շահ» (թագավոր) տիտղոսը: Պարսքի «շահն» էր նշված դինաստիայից Գոծիհրը: Պարսքը պարթևական Իրանի այն երկիրն էր, որտեղ անաղարտ պահպանվում էին զրադաշտական կրոնի ավանդները: Ստահրի զրադաշտական տա-

5 Ս. Տ. Երեմյան, Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 4, էջ 47:

6 «Նդիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, Ա, Բ, էջ 9, 19:

7 Տե՛ս Դ. Մոմշեն, История Рима, т. V, М., 1949, էջ 365:

8 В. Г. Луюкони, Культура Сасанидского Ирана, М., 1969, էջ 31:

ճարը Եվիրված էր Անահիտ դիցունուն և նրա քրմապետի պաշտոնը ժառանգական արաոնությունն էր առասպելական Բահմանի տոհմի շառավիղների, որոնցից էր Սասանը, Արտաշիրի պապը: Քրմապետ Սասանը ամուսնացած էր Բաղդանգի տան արքայադստեր հետ, որի հայրն էր Գոնհիհրը: Սրա նստավայրն էր Ստահր քաղաքից 50 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող «Դառ-ի Սպետ» («Սպիտակ դուն») ապարանքը, որտեղ, ըստ ավանդության, նրան ներկայանում է Սասանի թոռ և իր թոռնորդի յոթնամյա Արտաշիրը՝ Սասանյան արքայատոհմի ապագա հիմնադիրը⁹: III դարի սկզբներին նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Սասանյան դինաստիայի բարձրացման համար: Ըստ պատմական ավանդության, Գոնհիհրի խորհրդով Արտաշիրը դառնալու էր Դարբեգի քաղաքի արքապետ (ամրությունների պետ)¹⁰: Համաձայն այդ նույն ավանդության, շուրջ 201—202 թթ. Դարբեգի արքապետը մահանում է և այդ պաշտոնը տրվում է Սասանի թոռ և Փափագի որդի Արտաշիրին¹¹: Ստեղծված իրադրությունը, այսպիսով, առաջին Սասանյաններին հնարավորություն է տալիս հափշտակել քաղաքական իշխանությունը տեղական հինավուրց ժառանգական կառավարիչներից և ստեղծել Իրանի արքայից արքաների նոր դինաստիա: Ըստ երևույթին, պարթևական արքայից արքա Վադար IV-ի մահը արագացրեց դեպքերը: 208 թ. սեպտեմբերի 30-ի և 209 թ. սեպտեմբերի 29-ի միջև Սասանի որդի Փափագը հափշտակում է Պարսքի արքայական գահը իբրև «մարդպան և շահրդար Պարսքի»: Ինչպես տեսանք հոգևոր իշխանությունը, այսինքն Անահիտի մեհյանի¹² քրմապետի պաշտոնը, վարում էր Սասանը, իսկ այժմ նրա տոհմը ձեռք է բերում նաև քաղաքական իշխանությունը¹³:

Այս հեղաշրջումը Ստահրում տեղի է ունենում «խաղաղ ճանապարհով»: Հին դինաստիայի շառավիղները չէին ոչնչացվել և արտաքուստ շարունակում էին վայելել նախկին պատիվները: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, դեռևս արքայից արքա Արտաշիր I-ի (227—247) արքունիքում տակավին մեծ պատվով ապրում էր վերացած դինաստիայի շառավիղ՝ «Ստահրի թագուհի» տիտղոսը կրող Խորանձեմը (Փառանձեմ), որի դուստրն էր Վարազդուխտը¹⁴: Խորանձեմը, իբրև «Ստահրի թագուհի», գրեթե մինչև 230-ական թթ. անվանապես համարվում էր Պարսքի կառավարիչ:

Մեծ Հայքի գահակալ Խոսրով I-ը առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրություն դարձրեց Պարսքում տեղի ունեցած դեպքերին ու թերևս սա է հիմք

⁹ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, էջ 257:

¹⁰ Հայերենում «արկ» նշանակում է «առան» և հոմանիշ է պահլավերեն ու պարսկերեն ark—«միջնաբերդ» բառին: Հայերենում պիտի լինեի «արկապետ»՝ բերդագլուխ, բերդապետ նշանակությամբ: Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ Ա, Իրեվան, 1971, էջ 322, «Արկ» բառի տակ:

¹¹ В. Г. Луконин, նշվ. աշխ., էջ 33, ծան. 8:

¹² Ենթադրվում է, որ Անահիտի մեհյանի շենքն է մեզ հասած «Քաաբա-ի Զարդուշտ» կոչված հուշարձանը:

¹³ Առաջին անգամ Ռ. Գիրշմանը ուշադրություն դարձրեց, որ քաղաքական իշխանության ձեռքբերման տարեթիվը՝ 209 թ., հռչակվում է նոր՝ Սասանյան էրայի սկիզբ: 209 թ. Սասանյանների կողմից Պարսքում հատվող դրամների վրա արդեն երևում են Սասանի, Փափագի և նրա որդիների Շապուհի ու Արտաշիրի անունները: Հետագայում յուրաքանչյուր Սասանյան «շահնշահ» ուներ իր թագավորական էրան, որը սկսվում էր նրա թագադրության օրից և վերջանում նրա հաջորդի գահ բարձրանալով (տե՛ս В. Г. Луконин, նշվ. աշխ., էջ 28):

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

հանդիսացել այն բանի, որ հայկական պատմական ավանդությունը այս խոսքովին ներկայացնում է իբրև Սասանյան առաջին տիրակալների դեմ համառմարտնչողի: Աղաթանգեղոսը անշուշտ նկատի ունի 209 թ. Իրանում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը, երբ հաղորդում է, որ այս գույժը հասավ «առ խոսրով, թագաւորն Հայոց», — որ էր երկրորդ տէրութեանն Պարսից, զի որ Հայոց թագաւոր էր՝ նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն»¹⁵:

Արշակունի դինաստիայի համար այս տագնապալից պահին դինաստիայի տարբեր ներկայացուցիչների միջև միասնություն չկար: 208 թ., երբ Վաղարշ V-ը Տիգրանում դա՛հ բարձրացավ, նրա և իր եղբոր՝ Արտավանի միջև զահակալական կռիվներ սկսվեցին, իսկ հինգ տարի հետո՝ 213 թ., Արտավանը իրեն հռչակեց արքայից արքա ու թագավորեց ամբողջ հյուսիսային Իրանում և Մեդիայում¹⁶, կենտրոն ունենալով էկբատանը (այժմ՝ Համադան): Ինչպես նշվեց, Տիգրան մայրաքաղաքը, Ստորին Միջագետքով հանդերձ, գտնվում էր Վաղարշ V-ի իշխանության ներքո: Տիգրանում էր նրա արքունիքը, ուստի մի առ ժամանակ նա էր համարվում ամբողջ Իրանի «օրինավոր թագավոր»: Սակայն Վաղարշ V-ի իշխանության տարածքը հետզհետե սահմանափակվում էր նախ Ստորին Միջագետքով, ապա և Տիգրան-Սելեկիա մայրաքաղաքի քաղաքային տերիտորիայով: Սելեկիայում Վաղարշ V-ի անունով հատվում էին ոսկե շորեքդրամյաններ (տետրադրամներ), որոնք թվագրվում են մինչև 223 թ.¹⁷: Վաղարշ V-ի ախոյան և եղբայր Արտավան V-ը կարող էր միայն արժաթե դրամ հատել, ըստ երևույթին, էկբատանում¹⁸: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, Արտավան V-ը Վաղարշ V-ի համեմատությամբ գտնվում էր ստորադաս վիճակում: Սակայն արտաքին աշխարհում ավելի մեծ հեղինակություն էր վայելում Արտավան V-ը: Հայկական պատմական ավանդույթը ցույց է տալիս, որ հայոց թագավորը վերջինիս ավելի մոտ էր, քան Վաղարշ V-ին և նույնիսկ Արտավանի հետ դաշնակցած պայքարում էր սրա դեմ: Ուստի ավանդական պատմության հայոց թագավոր խոսրովը, որը պայքարում էր Պարսքում բարձրացող Սասանյանների դեմ և Արտավան V-ի հավատարիմ պաշտպանն ու դաշնակիցն էր, կարող էր լինել միայն խոսրով I-ը:

Որքան էլ կցկտուր ու միակողմանի լինեն Աղաթանգեղոսի և խորենացու տեղեկությունները, որոնք շփոթում են երկու խոսրովներին, այնուամենայնիվ հնարավոր է դատել այն տեղեկությունները, որ վերաբերում են խոսրով I-ին: Պետք է նկատի ունենալ, որ 213 թ. հետո, երբ Արտավան V-ը իրեն թագավոր հռչակեց, խոսրով I-ը թագավորեց ընդամենը շորս տարի (213—

¹⁵ Ա զ ա թ ա ն գ Լ ղ ո ս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, գլ. Ա, 18, էջ 15:

¹⁶ Արտավան V-ի վերջին պաշտոնական արձանագրությունը թվագրվում է 215 թ. սեպտեմբերի 14-ով: Դա վերջերս Շոշում հայտնաբերված «Հվասակի ստելան» է: Համարելով իրեն «օրինավոր» ժառանգ, նշված արձանագրության մեջ Արտավան V-ը ընդգծում է այդ իր տիրույթում՝ «Արտավան արքայից արքա, որդի արքայից արքա Վաղարշի» (տվյալ դեպքում նկատի ունի Վաղարշ V-ի և իր հորը՝ Վաղարշ IV-ին): Նշված արձանագրության տեքստը գետեղված է բարձրաքանդակին կից: Այն ներկայացնում է զահի վրա նստած Արտավան V-ին, որը հանձնում է իշխանության պսակը Շոշի խշաթրապ (փոխարքա) Հվասակին (B. Γ. ΝΥΚΟ-ΠΗΝ, նշվ. աշխ., էջ 30, 45):

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 34:

216) և այդ ժամանակամիջոցում նա պայքարում էր ոչ թե Սասանյանների դեմ, որոնք դեռ դուրս չէին եկել Իրանի արևմտյան նահանգները և դրանով իսկ միջազգային քաղաքական ասպարեզ, այլ իր զենքով օգնում էր Արտավանին հաստատվելու Տիգրոսի դահի վրա:

Պատմագրության մեջ հոսորով I-ի պայքարը Վաղարշ V-ի դեմ, ի պաշտպանություն Արտավան V-ի շահերի, պատկերացվել է իբրև պայքար Սասանյանների դեմ, որ ձիշտ չէ: Ժամանակագրական տվյալները ակնհայտ են դարձնում, որ հոսորով I-ը ժամանակակից էր միայն 208/9 թթ. Պարսքում տեղի ունեցած հեղաշրջման, իսկ Սասանյանների վերջնական հաղթանակը տեղի ունեցավ նրա մահվանից 10 տարի հետո (227), երբ Մեծ Հայքի թագավոր էր նրա որդի «հոսորով Մեծ» Տրդատ II-ը (217—256)¹⁹՝ առաջին հայ թագավորը, որ պայքար էր մղում Սասանյանների ագրեսիայի դեմ: Այս հանգամանքը լավ է նկատել Հ. Մանանդյանը: Նա իրավացիորեն նշում է, որ «հայ պատմիչների մոտ վիպական հոսորովին վերագրված պարսիկների դեմ պատերազմները հիշողություն են, իրապես, այն երկարատև ու համառ կռիվների, որ պատմական այս Տրդատ Բ-ը իբրև հռոմայեցիների դաշնակից ու վասալ, վարել էր Արտաշիր Ա-ի և Շապուհ Ա-ի դեմ»¹⁹:

հոսորով I-ի թագավորության վերջին տարիներին (213—216) են վերաբերում Ագաթանգեղոսի տեղեկությունները դեպի Տիգրոս հայոց թագավոր հոսորովի արշավանքների մասին: Ագաթանգեղոսը հաղորդում է. «Արդ ի միւս ևս ի գլուխ տարւոյն, սկսանէր հոսորով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զօր բովանդակել, գումարել զզօրս Աղուանից և Վրաց, և բանալ զդրոնս Ալանաց և զճորայ պահակին, հանել զզօրս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշավել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիսբոնի...»²⁰: Այս հաղթական արշավանքից հետո «թագաւորն Հայոց,— ըստ Ագաթանգեղոսի,— դառնայր ի մեծ կոտորածէն մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ և ցնծալից ուրախութեամբ ի կողմանսն Հայոց յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, մեծաւ ուրախութեամբ և բարի անուամբ և բազում աւարաւ»²¹: Այնուհետև հոսորովը հեռավոր ուխտագնացություն է կատարում դեպի իր թագավորության արևելյան ծայրամասը՝ Կասպից երկիրը (Բաղասական) Կասպից ծովի ափերին: Ինչպիսի հաղորդում է Ագաթանգեղոսը, հոսորով I-ը «յեօթն բազինս մեհենիցն»²² ուխտաւոր լինել պատկերաց կռոց դիցն պաշտաման... զիւր ազգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր»: Թագավորը տաճարին է պարգևում պատերազմական ավարի հինգերորդ մասը և «մեծամեծ պարգևս քրմացն շնորհէր»²³:

Ագաթանգեղոսի տեղեկությունների համաձայն, հետևյալ տարին հոսորովը նորից է արշավում դեպի հարավ: «Իսկ ի գալուստ ամին միւսոյ զօր բազում կուտէր, յոյժ, գումարտակ առնէր, զնոյն զօր կոչէր, և ևս բազում

19 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 85:

20 Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 19, էջ 16:

21 Նույն տեղում, 21, էջ 18:

22 Նույն Գարառու բազինքն է, Պտղոմեոսի *Γαζαρῶν ἡγορεύει (աղճատված ընթերցումն է՝ Γαζαοὶ βωμοί), տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 46, 51:

23 Ագաթանգեղոս, գլ. Ա, 22, էջ 18—19:

քան զնույն ասպատակ սփռեալ զկողմամբն Ասորեստանի, մանաւանդ զի և զօրք Տաճկաց ի թիկունս եկեալ էին. աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ քաջութեամբ դառնային իւրաքանչիւր տեղիս»²⁴։ Այս երկրորդ վկայության մեջ ուշադրութեան արժանի է «զօրք Տաճկաց», այսինքն արաբական ցեղերից մեկի, հավանաբար Հադրադի արաբական թագավորութեան ղորամասերի օգնութիւնը հայոց խոստով թագավորին։

Այս արշավանքները, ինչպէս պարզեցինք, տարվում էին ոչ թե Սասանյանների, այլ Տիգրանում գահակալած Վաղարշ V-ի դեմ, որպէսզի Արտավան V-ը հաստատվեր Տիգրանի գահի վրա²⁵։

211 թ. մահացած Սեպտիմիոս Սեվերոսին հաջորդեց իր ավագ որդին՝ Բասսիան Անտոնինոսը (211—217), որը հայտնի է «Կարակալլա» մականունով. Սա, ծանոթանալով պարթևական թագավորութեան մեջ գոյութիւն ունեցող իրադրութեանը, որոշում է օգտագործել այն։ Իրեն երևակայելով մի նոր Աղեքսանդր Մակեդոնացի, Անտոնինոս Կարակալլան ձգտում էր տեր դառնալ պարթևական ժառանգութեան։

Հաջողութեամբ ավարտելով 213 թ. պատերազմը գերմանական և մերձդանուբյան ցեղերի դեմ, նոր կայսրը, փառասիրական ձգտումներով առնչուելով, գալիս է Արևելք, Ասորիքի կենտրոն Անտիոք քաղաքը։ Տեղեկացած լինելով Վաղարշ V-ի և Արտավանի միջև գահակալական պայքարի մասին, Կարակալլան նեղ վիճակի մեջ է դնում Վաղարշ V-ին և ստիպում նրան դառնալ իրեն ենթակա «դաշնակից» թագավոր։

Պատրաստվելով նոր պատերազմի, Անտոնինոս Կարակալլան պատրվակ էր փնտրում, որպէսզի առիթ ունենա բախվելու պարթևների հետ։ «Երբ նա արշավեց պարթևների դեմ,— հաղորդում է Կասսիոս Դիոնը,— այդ պատերազմը պատճառաբանեց նրանով, որ Վոլոգեսոսը, երբ ինքը նրանից պահանջեց Տիրիդատեսին և նրա հետ ունեցնող Անտիոքոսի, նրանց չհանձնեց»²⁶։ Ինչպէս ճիշտ ենթադրում է Հ. Մանանդյանը²⁷, այստեղ հիշատակվող Տիրիդատես-Տրդատ Այշակունին, հավանորեն, Վաղարշ V-ի հորեղբայրն էր, իսկ Անտիոքոսը կիլիկացի էր և կիլիկյան դպրոցին պատկանող փիլիսոփա։ Այս երկուսը փախել էին պարթևական թագավորի մոտ և այժմ Անտոնինոս Կարակալլան պահանջում էր ետ վերադարձնել նրանց։ Եթե նկատի ունենանք,

²⁴ Նույն տեղում, գլ. Բ, 23, էջ 19։

²⁵ Մեջ բերված փաստերի լույսի տակ հերքվում է Կիրիլ Թումանովի այն ենթադրությունը (որին ժամանակին համաձայն ենք եղել նաև մենք), որ Աղաթանգեղոսի վկայությունները բացահայտ հիշատակություն են Տիգրանի դեմ Սեպտիմիոս Սեվերոսի 198 թ. պատերազմի, երբ, այնուհետև, 199 թ. պաշարվեց սահմանակից Հադրան և պատերազմներ տեղի ունեցան հռոմեացիների և արաբների միջև։ Տե՛ս C y r i l l e T o u m a n o f f, The Third-Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical Commentary, „Revue des études arméniennes, Nouvelle serie, tome VI, Paris, 1969, էջ 238—239, Ս. Տ. Երևմյան, Վաղարշ II-ի բաղաբական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, էջ 47։

²⁶ „Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanorum quae supersunt“, „Loeb Classical Library“, գիրք 78, 19, 1. Հայերեն թարգմանությունը՝ «Օտար ազգայրները Հայաստանի և Հայերի մասին», 9, «Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս. Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոս, Հռոմեական պատմություն (հատվածներ), թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976 (այսուհետև՝ D i o հայերեն թարգմ.), էջ 222։

²⁷ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 59 և նույն էջի ծան. 1։

որ հյուսիսից Վաղարշ V-ի դեմ պատերազմում էր իր եղբայր Արտավանը, ապա պարզ կդառնա, որ Վաղարշ V-ի վիճակը ծանր էր: Ստեղծված պայմաններում նա գերադասում էր խաղաղ փոխհարաբերությունների մեջ լինել Հռոմի հետ և Տրդատ Արշակունուն ու Անտիոքոս փիլիսոփային հանձնում է կարակալլային: Այս տմարդի գործարքը, որը պիտի զայրույթ առաջացներ Տիգրանի արքունիքում, բոլորովին հեղինակագուրկ է անում Վաղարշ V-ին և օգտագործվում է Արտավանի ու նրա դաշնակիցների կողմից: Վաղարշ V-ը հաղթված էր և՛ ներքին, և՛ արտաքին թշնամիների կողմից, այժմ նրա միակ հենարանն էր մնում Հռոմեական կայսրության «հովանավորությունը»:

Պարթևների գործերին միջամտելու առաջին պատրվակը, ինչպես տեսանք, խափանվեց: Այժմ Կարակալլան նոր առիթ էր որոնում, և առիթը գտնվեց. կայսրը Արտավանին պատերազմ է հայտարարում իր «դաշնակից և բարեկամ» Վաղարշ V-ի իրավունքները պաշտպանելու պատրվակով: Հռոմեական կայսրը գտնում էր, որ դա ամենահարմար առիթն էր պարթևական ժառանգությանը տեր դառնալու համար:

Նոր քաղաքական իրադրությունը Արևելքում ծանր վիճակ է ստեղծում Հայաստանի համար, որի թագավորը կայսեր «դաշնակից և բարեկամն» էր: Պարթևների գահակալական պայքարում հայոց թագավոր Խոսրով I-ը անվերապահորեն Արտավանի կողմն էր և ռադիկալ օգնություն էր ցույց տալիս նրան: Այժմ, երբ Վաղարշ V-ը դարձել էր Հռոմից կախյալ թագավոր, ռադիկալ օգնությունը նրա հակառակորդ Արտավանին պիտի դիտվեր իբրև հակահռոմեական ելույթ: Նույն վիճակում էր նաև Օսրոենեի թագավոր Աբգար X Սելևրոսը (214—216), որը, ինչպես երևում է, նույնպես Արտավանի կողմնակիցն էր:

Մեզ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Արտավանի դեմ Անտոնինոս Կարակալլայի առաջիկա պատերազմում հայոց թագավոր Խոսրով I-ը ստիպված էր եղել շեղոք դիրք ընդունել: Չէ՞ որ վասալական պատվորությունները հայոց թագավորին պարտադրում էին հռոմեացիների հետ միասին կռվել իր բարեկամ և «եղբայր»²⁸ Արտավանի դեմ: Խոսրով I-ի այս շեղոքությունը համահավասար էր հակահռոմեական դիրքորոշման, քանի որ հայկական ալյուրին չէր կռվելու կայսեր բանակի շարքերում:

Ստեղծված վիճակը մեծ տարածայնություններ է առաջ բերում հայկական արքունիքում: Ինչպես երևում է, հայոց ավագանու մի մասը հակված էր մինչև վերջ մնալու Արտավանի կողմը: Հավանաբար, այդպես էր տրամադրված առաջին հերթին հայոց գահաժառանգ Տրդատը:

Ձմեռը անցկացնելով Անտիոքում, Անտոնինոս Կարակալլան 216 թ. սկզբներին սկսում է պատրաստվել առաջիկա պատերազմական գործողություններին Արտավանի և նրան օգնող հայերի դեմ: Որպեսզի Արտավանին չեղոքացնի և զրկի իր դաշնակիցներից, կայսրը դիմում է խարդախ միջոցների: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ Անտոնինոս Կարակալլան, «խաբելով Օսրոենեի Ավգարոս թագավորին, համոզեց նրան իբրև բարեկամի գալ իր մոտ, որից հետո նրան ձերբակալելով կալանավորեց և այգպիսով Օսրոենեն»:

²⁸ Հիլլենիստական Արևելքի արքունիքներում ընդունված պատվավոր տիտղոս: Բնագրերի «եղբայր» բառը, որ պործ է անվում Խոսրով I-ի համար, հետապոստոլների կողմից ընդունվել է բառացի և վերջինս համարվել է պարթև Արտավան V-ի եղբայրը:

որը մնացել էր առանց թագավորի, հսկատակեցրենց»²⁹։ Հռոմեական զորքերը գրավում են Օսրոենեի մայրաքաղաք Եգեսիան և այն հռչակվում է հռոմեական գաղութ։

Այնուհետև Կասսիոս Դիոնը տեղեկացնում է հայոց թագավորի մասին. «Իսկ Հայոց թագավորին, որը վեճի մեջ էր իր որդիների հետ, բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբր նրանց հաշտեցնելու պատրվակով, բայց սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Ավգարոսի հետ»³⁰։ Ուրեմն խոսքով I-ին ևս ձերբակալեցին և կալանավորեցին, ինչպես և նրա կնոջը՝ հայոց թագուհուն։ Այս պիտի տեղի ունեցած լիներ 216 թ. մայիս ամսին։

Կայսեր այս տմարդի վերաբերմունքը խոսքով I-ի հանդեպ Հայաստանում առաջ բերեց ապստամբական շարժում հռոմեացիների դեմ³¹։ «Ծակայն՝ հայերը չհանդուրժեցին նրան (Կարակալլային), — շարունակում է Կասսիոս Դիոնը, — այլ դիմեցին զենքի ու այլևս նրանցից ոչ ոք երբեքից ոչ մի բանում նրան չէր հավատում, այնպես որ նա զործով սովորեց, թե որքան վնասաբեր է կայսեր համար խաբեությամբ վերաբերվել բարեկամներին»³²։

Անտիոքում նստած կայսրը գտնում էր, որ երկու եղբայրների՝ Վաղարշ V-ի ու Արտավանի դահակալական կռիվը իր բանասարկությունների արգասիքն է։ Կասսիոս Դիոնի ասելով կայսրը «մեծապես պարծենում էր, որ պարթևների թագավոր Վոլոգեսոսի»³³ մահից հետո նրա որդիները կռվում էին՝ զահի շուրջ, պատահաբար կատարվող ալդ դեպքերը վերագրելով իր կատա-րած՝ նախապատրաստական աշխատանքին»³⁴։

Անտոնինոս Կարակալլան ապստամբ հայերի դեմ ուղարկել էր Թեոկրիտոս ղորավարին, որը «նրանց կողմից պարտության մատնվեց և ծանր դժբախտությունների մեջ ընկավ»³⁵։ Հայերը բացեիբաց անցան Արտավանի կողմը և կռվում էին նրա հետ միասին և՛ հռոմեացիների, և՛ Վաղարշ V-ի դեմ։ Սրա արդյունքն էր այն, որ Արտավանը կարողացավ ջլատել Կարակալլայի ուժերը և, պարտության մատնելով Վաղարշին, գրավեց Տիգրոն մայրաքաղաքը և իրեն հռչակեց Արտավան «արեաց արքայից արքայ»։ Այսպիսով, Տիգրոնը դառնում է հակաբա Արտավան V-ի մայրաքաղաքը, իսկ Վաղարշ V-ը իր արքունիքը փոխադրում է Տիգրիսի արևմտյան ափին գտնվող Սելևկիան, որտեղ թագավորում է մինչև իր մահը (շուրջ 223 թ.)։ Մի առ ժամանակ, Հերոդիանոսի բառերով ասած, Արևելքում «թագավորում էր խոր խաղաղություն»³⁶։

Ապստամբած հայերը թագավոր հռչակեցին դահաժառանգ Տրդատին, որ հայոց թագավոր Տրդատ II-ն է, հայ մատենագրության խոսքով Մեծը։ Այժմ

²⁹ D 10, գիրք 78, 12, 1, հայերեն թարգմ., էջ 221։

³⁰ նույն տեղում։

³¹ Հստ Երևույթին, խոսքով I-ի ձերբակալման հետ է կապվում խորենացու տեղեկու-թյունը (Բ, կզ), ըստ որի այդ ժամանակ Անի ամրոցի մեհյանի դիվանում գտնվող Բարդա-ծանը (154—222) «էր այդ կորովի բանիւր. որ և առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ»։ Այդ «թուղթը», ամենայն հավանականությամբ, նամակ էր ուղղված Կարակալլային՝ հայոց-թագավոր խոսքովին ու նրա կնոջը աղատելու մասին։

³² D 10, հայերեն թարգմ., էջ 221։

³³ Նկատի ունի Վաղարշ IV-ին (191—208)։

³⁴ D 10, նույն տեղում։

³⁵ նույն տեղում, գիրք 78, 21, 1, հայերեն թարգմ., էջ 222։

³⁶ Herod ianus, Ab excessu D. Marci libri octo, IV, 9 (8)։

սրա զլիսավորությունը հայերը Արտավան V-ի բանակի շարքերում կռվում էին հռոմեացիների դեմ:

Կարակալլայի կենսագիր էլիոս Սպարտիանոսի տեղեկության համաձայն, կայսրը զբաղված էր պատերազմով հայերի և պարթևների դեմ³⁷:

Չկարողանալով զենքի ուժով հաղթել պարթևներին և Արտավան V-ին, կայսրը դիմում է նոր խարդախության:

Հերոդիանոսի և Դիոն Կասսիոսի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Կարակալլայի հետևյալ քայլն էր լինելու նրա ամուսնությունը Արտավան V-ի դստեր հետ, որ հնարավորություն կտար նրան սողոսկելու պարթևական արքունիք և իր պարթև կնոջից ծնված երեխային հայտարարելու պարթևական գահի «օրինավոր ժառանգ»: Սրանից հետո հեշտ էր Հայաստանը և Օսրոենեն դարձնել հռոմեական պրովինցիա:

Համաձայն Հերոդիանոսի, Կարակալլան, այցելելով Փոքր Ասիայի այն վայրերը, որոնք կապված էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու հիշատակի հետ, գալիս է Անտիոք, որտեղ նրան ընդունում են մեծ հանդեսներով, իսկ հետո զնում է Ծղիպտոսի հուշակավոր Աղեքսանդրիան³⁸: Սրանից հետո էր, որ, ըստ Հերոդիանոսի, Կարակալլան ցանկություն ունեցավ ստանալ «Պարթևական» (Parthicus) պատվավոր կոչումը և զարմացնել հռոմեացիներին իր կողմից ուղարկվող տեղեկություններով Արևելքի «բարբարոսների» նվաճման մասին: Կայսրը պարթևական թագավոր Արտավանի մոտ դեսպաններ է ուղարկում հարուստ և բազմազան նվերներով: Նրանց հետ ուղարկած նամակում նա հայտնում էր պարթևների թագավորին, որ ինքը ուզում է կին առնել մեծ թագավոր դստերը և այդ միջոցով աշխարհի երկու պետությունները միաձուլել, որով նրանք կդառնան անհաղթելի³⁹: Արտավան V-ը, ըստ Հերոդիանոսի, նախ մերժում է, ապա, վերջիվերջո, գալիս է համաձայնության⁴⁰:

Այս անցքերի մասին Դիոն Կասսիոսը հետևյալ տեղեկություններն է պահպանել. «Այնուհետև (Անտոնինոսը) արշավեց պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Արտաբանոսը չէր ցանկացել իր դստեր ամուսնության տալ իրեն — քանզի (Արտաբանոսը) լավ էր հասկանում, որ նա խոսքով իբր ուզում է իր աղջկա հետ ամուսնանալ, բայց իրականում ցանկանում էր սեփականել պարթևների թագավորությունը»⁴¹: Ահա սրա համար էլ Անտոնինոսը, շարունակում է Դիոն Կասսիոսը, «արշավեց պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Արտաբանոսը չէր ցանկացել իր դստեր ամուսնության տալ իրեն»: Պատմաբանի ասելով, Անտոնինոսը «հանկարծակի հարձակվելով, մեծ տարածություն վրա երկիրը ավերեց Մեդիայի շուրջը, մեծ թվով բերդեր նվաճեց, գրավեց Արրիկան, և բաց անելով պարթևների արքունի դամբարանները, ցրիվ տվեց ոսկորները, քանի որ պարթևները նույնիսկ չկուլեցին նրա դեմ»⁴²: Ինչ-

³⁷ Aelius Spartianus, Antoninus Caracalla, VI (1), տե՛ս BDI, 1958, № 2, էջ 266:

³⁸ Herodianus, IV, 8 (6).

³⁹ Նույն տեղում, 9 (8):

⁴⁰ Նույն տեղում, 10 (5), 11 (1):

⁴¹ Dio, գիրք 79, 1, 1, հայերեն թարգմ., էջ 222: Բերված են 79-րդ գրքի հատվածները, որոնք այլ հրատարակություններում համարվում են 78-րդ գրքի մասեր: Հերոդիանոսը բերում է մանրամասնություններ, որ նոր բան չեն ավելացնում. Herodianus, IV, 11 (2—9):

⁴² Dio, գիրք 79, 1, 2, հայերեն թարգմ., էջ 222:

պես երևում է, Արտավան V-ը անցնում է խոր թիկունք, որտեղից նա հարձակվում էր թշնամուն։ Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ «բարբարոսներն ապաստանեցին լեռներում, Տիգրիսից այն կողմ, որպեսզի պատրաստություն տեսնեն, իսկ Անտոնինոսը թաքցնում էր այս, ասես ինքը վերջնականապես հաղթել էր նրանց, որոնց նույնիսկ չէր էլ տեսել»⁴³։

Էլիոս Սպարտիանոսի մթագնած վկայության համաձայն, Անտոնինոս Կարակալլան Արբելայից հետո մտել է Մեդիայի խորքերը՝ Ատրպատական և «կատիշների ու բաբելացիների երկրամասերը անցնելով, սկսել անկանոն պատերազմական գործողություններ պարթևական սատրապների դեմ»⁴⁴։ Ըստ երևույթին, Կարակալլան ուղում էր Իրանի խորքերով հասնել մայրաքաղաք Տիգրեոնին, բայց դա նրան չի հաջողվում և, խուսափելով թշնամու ծուղակն ընկնելուց, շտապում է վերադառնալ առանց զգալի հաջողությունների, սակայն Հռոմի շողոքորթ ծերակույտը բախտախնդիր Կարակալլային շնորհում է «Պարթևական» կոչումը⁴⁵։

Ասպատակելով պարթևներին պատկանող տերիտորիաները, Անտոնինոս Կարակալլան վերադարձավ Եդեսիա ձմեռելու, որպեսզի հետևյալ՝ 217 թ. գարնանը նորից արշավանքի ելնի պարթևների դեմ։ Սակայն նրան չէր վիճակված իրագործելու իր հերթական ագրեսիան պարթևների դեմ։

217 թ. ձմեռը Անտոնինոս Կարակալլան անց էր կացնում Եդեսիայից հարավ գտնվող հինավուրց հառան քաղաքում։ Ինչպես վկայում է Հերոդիանոսը, կայսրը ցանկություն ունեցավ ուխտագնացություն կատարել դեպի հառանի և Եդեսիայի միջև գտնվող հռչակավոր Լուսնի տաճարը։ Իր հետ նա վերցնում է միայն հեծյալների փոքրաթիվ ջոկատ։ 217 թ. ապրիլի 8-ին, այդ խուլ վայրում, կայսրը սպանվեց իր զինվորականներից մեկի ձեռքով, որից հետո իրադրությունը բոլորովին փոխվեց⁴⁶։

Հենվելով Փերմելիանոսի՝ մեղ չհասած երկի վրա, հորենացին ճիշտ տեղեկություն է տալիս այս դեպքի մասին։ Փերմելիանոսը գրում է, ասում է հորենացին, «որ զԱնտոնին է որդու Սևերեայ ասէ՝ պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի»⁴⁷ ի Միջագետս, և մեռանել ի մէջ Եդեսիայ և հառանու»⁴⁸։ Այնուհետև պատմահայրը ավելացնում է. «և մերոյն հոսորովու ոչ յոք հակամիտեալ»⁴⁹, այսինքն պահպանելով չեզոքություն, հայոց թագավորը չի անցել ո՛չ Վաղարշ V-ի, ո՛չ էլ Անտոնինոս Կարակալլայի կողմը։ Ինչպես տեսնում ենք, պարթևա-հռոմեական պատերազմներում չեզոք դիրք է ընդունել ոչ միայն հայոց թագավոր Վաղարշ II-ը, այլև նրա որդի հոսորով I-ը, սակայն վերջինս, Արտավան V-ի հետ միասին պայքարում էր Հռոմի

⁴³ Նույն տեղում, I, 4, հայերեն թարգմ., էջ 223։

⁴⁴ Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., VI, 4, հատկապես՝ «Dehinc per Cadusios et Babilomos ingressu» (VI, 4), տե՛ս BDI, 1958, № 2, էջ 266, նաև՝ C. Toumanoff, նշվ. աշխ., էջ 217—218։

⁴⁵ Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., VI, 5։

⁴⁶ Herodianus, IX, 13 (3), տե՛ս նաև Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., VI (6), VII (1, 2)։

⁴⁷ Նկատի ունի Վաղարշ V-ին (208—227)։

⁴⁸ հորենացի, Բ, հե, էջ 213։

⁴⁹ Նույն տեղում։

«բարեկամ» վաղարշ V-ի դեմ, որի համար բանտարկվել է Կարակալլայի կողմից:

Դեպքերը այնպես դասավորվեցին, որ մի տասնյակ տարի ևս Արտավան V-ը և պարթև Արշակունիները կարողացան իրենց գոյությունը պահպանել և նույնիսկ իրենց կամքը թելադրել Հռոմին: Այս նշանակում էր նաև Մևհ Հայքի թագավորության դրություն կայունացում, և Հռոմը հարկադրված էր հարգել հայ Արշակունիների գահակալական իրավունքները:

Հետագա դեպքերի մասին տեղեկություններ են տալիս Հերոդիանոսը, Դիոն Կասսիոսը և Հուլիոս Կապիտոլինոսը: Չնայած իր մանրամասնություններին, ավելի քիչ վստահելի է Հերոդիանոսի պատմածը և ավելի հավաստի են թվում վերջին երկուսը:

Հուլիոս Կապիտոլինոսի համաձայն, Կարակալլայի սպանությունից հետո հռոմեական զինվորների կողմից կայսր է հռչակվում Օպիլիոս Մակրինոսը, որը հանձն է առնում շարունակել պատերազմական գործողությունները պարթևների դեմ⁵⁰: Պատերազմը տեղի էր ունենում Միջագետքում, Մծբին քաղաքի մոտերքը. սակայն Արտավանը ավելի ուժեղ էր, նա կռվում էր ավելի շուտ հռոմեացիներին պատժելու և Անտոնինոս Կարակալլայի կողմից խաղաղության ժամանակ ուխտադրուժ սպանվածների վրեժն առնելու համար⁵¹: Մակրինոսը, կայսր ընտրվելուց հետո, «տեսնելով, որ Արտաբանոսը խիստ զայրացած է իր կրած շարիքների պատճառով, և մեծ զորքով ներխուժել է Միջագետք, նախ ինքնակամ նրան ուղարկեց գերիներին և բարեկամական ուղերձ, խաղաղություն հաստատելու առաջարկով, տեղի ունեցածների պատճառը համարելով Տարավտասին⁵²: Բայց (Արտաբանոսը) չընդունելով այդ, միաժամանակ հրամայեց, որ (Մակրինոսը) վերաշինի քանդված բերդերն ու քաղաքները և ամբողջովին հեռանա Միջագետքից և հատուցում տա ինչպես մյուս բոլորի, այնպես էլ թագավորական գերեզմանների պղծման համար, քանզի նա հույսը դրել էր իր հավաքած մեծաքանակ զորքի վրա և արհամարհելով Մակրինոսին որպես անարժան ինքնակալի, անհագ զայրույթով էր լցված նրա դեմ և հույս ուներ, որ առանց նրա համաձայնության իսկ ինքը կկատարի իր կամեցած ամեն ինչը»⁵³: Արտավան V-ը իրավացի էր, Մակրինոսը ոչ մի համարում չուներ հռոմեական բանակի մոտ, և պարթևների հետ առաջին իսկ ընդհարումներից հետո լեզեոնները նրան լքեցին և անցան Կարակալլայի ապօրինի զավակ Հելիոգաբալի կողմը⁵⁴: Կասսիոս Դիոնը հաղորդում է, որ «Մակրինոսը նույնիսկ ժամանակ չունեցավ խորհրդակցելու, այլ հանդիպելով նրան (Արտաբանին—Ս. Ե.), դեպի Նիսիբիս առաջանալիս, պարտվեց, երբ ճամբարած իր զինվորները ջրի համար կռվի բռնվեցին թըշնամու հետ: Քիչ էր մնացել, որ նա նույնիսկ ռազմական ճամբարը կորցնեք. բայց այնտեղ գտնվող վահանակիրները և գոսակայինները փրկեցին այն. քանզի սրանք քաջալերվելով դուրս եկան ճամբարից և հարձակվեցին բարբարոսների վրա. այս հանկարծակի հարձակումը օգնեց նրանց և թվում էր,

⁵⁰ Julius Capitolinus, Macrinus, VIII, 1—3.

⁵¹ Herodianus, IV, 14 (1).

⁵² «Տարավտաս» Անտոնինոս Կարակալլա կայսեր մականունն է:

⁵³ Dio, գիրք 79, գլ. 26, 2, 5, հայերեն թարգմ., էջ 223:

⁵⁴ Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., VIII, 2:

թե նրանք ոչ թե սպասավորներ են, այլ զինված մարտիկներ...»⁵⁵։ Կասսիոս Դիոնը շարունակում է ասելով, որ Մակրինոսը, «պարտվելով հունիսի ութին, իր որդուն»⁵⁶ Նպագաթոսի և մի քանի այլոց միջոցով ուղարկեց Արտաբանոսին, իսկ ինքը մտավ Անտիոք իբրև հաղթանակած»⁵⁷։ Ըստ Երևույթին, Մակրինոսը իր որդուն՝ Կեսար Դիադումենոսին Միջագետքից ուղարկում է Արտավան V-ի մոտ իբրև պատանդ, մինչև խաղաղության բանակցությունները կսկսվեն, իսկ ինքը շտապում է Անտիոք, այնտեղ ձմեռելու։ Միայն 218 թ. գարնանը Մակրինոսը սկսեց խաղաղության բանակցությունները պարթևների և հայերի հետ։ «Քանզի Մակրինոսը բնածին երկշոտությունից, — շարունակում է Կասսիոս Դիոնը, — ինչպես նաև զինվորների անկարգության պատճառով, չհամարձակվեց պատերազմել, այլ խաղաղության համար շատ առատ ընծաներ պարգևեց ու դրամ ուղարկեց թե՛ Արտաբանոսին, և թե՛ նրա հղորազուն մերձավորներին, այնքան — որ ամբողջ ծախսը կազմեց հինգ հազար բյուր (դրաքմե)»⁵⁸։ Այս «նվերը» պարզապես ռազմատուգանք էր, որ կայսրը տալիս էր Արտավան V-ին, «որից ինքը պարտվել էր»։ Սակայն սա պարթևների վերջին հաղթանակն էր նրանց աշխարհակալության անկման նախօրյակին։ Մակրինոսը Արտավան V-ին վճարում է 5000 բյուր, այսինքն 50 միլիոն դենար, որը հավասար է 200 միլիոն սեստերցի։ Այս գնով Մակրինոսը կարողանում է Արևելքում քիչ թե շատ կայուն վիճակ ստեղծել կայսրության համար։

Հռոմեացիների դեմ պատերազմի մեջ էին ոչ միայն պարթևները Արտավան V-ի գլխավորությամբ, այլև նրա հետ միացած ապստամբ հայերը նոր գահակալած թագավոր Տրդատ II-ի գլխավորությամբ։ Ինչպես տեղեկացնում է Կասսիոս Դիոնը, Մակրինոս կայսրը, Արտավան V-ի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքելով, շտապեց վերականգնել գոյություն ունեցող հարաբերությունները Հռոմի և Մեծ Հայքի թագավորության միջև, որ վատթարացել էին Անտոնինոս Կարակալլայի անմիտ քաղաքականության պատճառով։ «Այսուհանդերձ, հայոց (թագավորի) դեմ նրա մղած պատերազմը ևս, — գրում է Կասսիոս Դիոնը, — ... դադարեց, երբ Տիրիդատեսը ընդունեց Մակրինոսի կողմից իրեն ուղարկած թագը, ինչպես նաև մորը, որին Տարավտասը տասնմեկ ամիս պահել էր բանտում, ինչպես նաև ստացավ այն ամբողջ ավարը, որ տարված էր Հայաստանից, և բոլոր այն երկրները, որ նրա հայրը ձեռք էր բերել Կապադովկիայում. նա (Տիրիդատեսը) հույս ուներ նաև ստանալու այն փողը, որ ամեն տարի ուղարկում էին հռոմեացիները»⁵⁹։

Կասսիոս Դիոնի այստեղ բերվող տեղեկությունները թույլ են տալիս ճշտելու մի քանի ժամանակագրական տվյալներ։ Աղբյուրների վկայության համաձայն, Անտոնինոս Կարակալլան սպանվել է իսառանում 217 թ. ապրիլի 8-ին։ Ինչպես ակնհայտ է Կասսիոս Դիոնի ցուցմունքից, հայոց թագուհուն և խոսրով I-ին Կարակալլան բանտում պահել է 11 ամիս։ Ասել է թե խոսրով I-ը մահացել է բանտում մինչև Կարակալլայի սպանությունը, այսինքն

⁵⁵ Dio, գիրք 79, գլ. 26, 5, հայերեն թարգմ., էջ 223—224։

⁵⁶ Նկատի ունի Դիադումենոսին, որին Մակրինոսը, կայսր դառնալով, հուշակել էր Կեսար (Julius Capitolinus, նշվ. աշխ., V, 1)։

⁵⁷ Նույն տեղում, գլ. 39, 1—5, հայերեն թարգմ., էջ 224—225։

⁵⁸ Նույն տեղում, գլ. 27, 1—3, հայերեն թարգմ., էջ 224։

⁵⁹ Dio, գիրք 79, գլ. 27, 4, հայերեն թարգմ., էջ 224։

մինչև 217 թ. ապրիլի 8-ը և այդ ժամանակ բանտից ազատվել է կենդանի մնացած հայոց թագուհին, որը առժամանակ մնում էր կայսեր արքունիքում: Եթե սրանք բանտում են մնացել 11 ամիս, նշանակում է, որ Կարակալլան նրանց հրավիրել և բանտ է նետել 216 թ. մայիս ամսին: Պարզվում է նաև հայոց թագուհու վերադարձի ժամանակը Հայաստան: 217 թ. հունիսի 8-ին Մակրինոսը պարտվել է պարթևներից և հայերից, որից հետո նա սկսել է խաղաղության բանակցությունները Արտավան V-ի և Տրդատ II-ի հետ: Անշուշտ, սկզբում կայսրը խաղաղություն է հաստատել պարթևների թագավորի հետ և հետո միայն վերականգնել այն փոխհարաբերությունները, որ գոյություն ունեին Մեծ Հայքի թագավորության և Հռոմի միջև: Հայ-հռոմեական բանակցությունների հիմնական պայմանը պիտի լիներ հայոց թագուհու վերադարձը գերությունից, որ պիտի տեղի ունեցած լիներ 217 թ. հունիսի 8-ից հետո: Այսպիսով, 11 ամիս մնալով բանտում, հայոց թագուհին ազատվել է կալանքից 217 թ. ապրիլի 8-ից հետո և այնուհետև, մինչև Հայաստան վերադառնալը, պահվել է Մակրինոս կայսեր արքունիքում մոտավորապես երկու ամիս:

Հայոց թագավոր Տրդատ II-ի հետ Մակրինոսի բանակցությունների ժամանակ վերականգնվել է հռոմեա-հայկական փոխհարաբերությունների նախկին վիճակը, որ գոյություն ուներ Կարակալլայից առաջ, սկսած Վաղարշ II-ի (186—198) և Սեպտիմիոս Սևերոսի (193—211) միջև կնքված համաձայնագրի (194) ժամանակներից: Այժմ Մակրինոսը հայոց թագավորին էր վերադարձնում խոսքով I-ից խլված, Հռոմի կողմից տրված «ձեռական իշխանություն» երկրները՝ Կապադովկիայի կազմում գտնվող Փոքր Հայքը (այն առումով, որ տալիս է Պտղոմեոսը, V, 6, 13) և Գիմաթենե գավառը Հայոց Միջագետքում⁶⁰:

Վերին աստիճանի կարեոր է նաև Կասսիոս Դիոնի այն տեղեկությունը, թե Տրդատ II-ը «հույս ուներ ստանալու այն փողը, որ ամեն տարի ուղարկում էին հռոմեացիները»: Ինչպես տեսանք, Սեպտիմիոս Սևերոսի և Վաղարշ II-ի բանակցությունների ժամանակ վերջնականապես կանոնավորվեց այն կարգը, ըստ որի հայոց այրուձին յուրաքանչյուր տարի Հռոմից ստանում էր դրամական նպաստ՝ «ռոճիկ», որի փոխարեն հայոց սպարապետը իր հեծելազորքով հռոմեական բանակի կազմում մասնակցելու էր կայսեր մղած պատերազմներին⁶¹:

Հռոմի և Մեծ Հայքի միջև նախկին փոխհարաբերությունները վերականգնելուց հետո հայոց սպարապետը իր հեծելազորքով առաջվա պես գտնվում էր կայսրության զորամասերի հետ. այդ մասին պահպանվել է ուղղակի ցուցմունք էլիոս Վամպրիդիոսի մոտ, որի տեղեկության համաձայն, Մակրինոսի դեմ դավադրություն են կազմակերպել հռոմեական զորքից մի շարք անձնավորություններ, որոնք ուզում էին նրանից անջատվել, սակայն Մակրինոսին հայտնի դարձավ այս և դավադիրները ենթարկվեցին ուսհապատժի: Դրանց համախոհների շարքում հիշատակվում է նաև Հայաստանի զորավարը, որին Մակրինոսը ազատել էր պատասխանատվությունից հին

⁶⁰ Ս. Ս. Երեմյան, Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Հռոմի և պարթևների հետ, էջ 43—44:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 44—45:

բարեկամական փոխհարաբերությունների պատճառով: Կայսեր այս բարյացակամ վերաբերմունքը հայոց ղորավարի հանդեպ մեծ դժգոհություն է առաջացնում Մակրինոսի որդուն՝ Կեսար Դիադմենոս Անտոնինոսի մոտ⁶²: Հարկավ, այս միջոցառումները, որոնք կոչված էին վերականգնելու կայսրության կշիռը Արևելքում, չփրկեցին Մակրինոսին⁶³:

АРМЕНИЯ И БОРЬБА ПОСЛЕДНИХ ПАРФЯНСКИХ АРШАКИДОВ ПРОТИВ РИМА

Академик АН АрмССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Переговоры армянского царя Валарша I (186—198) с Септимием Севером (193—211) в 194 г. значительно укрепили международный авторитет царства Великой Армении на Ближнем Востоке. Удачные рейды Валарша I в земли царства массагетских Аршакидов на Кавказе и продолжение этой политики при его сыне и преемнике Хосрове I (198—216) стабилизировали положение Армянского царства в условиях, когда начавшийся кризис социально-экономических отношений Древнего мира укреплял феодальный уклад. Проявлением этого кризиса было ослабление царства парфянских Аршакидов и распад конфедерации аршакидских царств. Это дало возможность возвыситься жреческой династии храма Анаит в Персиде, в лице Папака и его сына Арташира Папака — основателя персидской династии Сасанидов.

Римская империя активизировала свою политику на Востоке. Император Антонин Каракалла (211—217), продолжая политику своего отца Септимия Севера, воспользовался борьбой за парфянский престол, которую вели между собой царь Валарш V (208—227) и его брат Артабан V (213—227). В этой борьбе армянский царь Хосров I поддерживал Артабана против Валарша. Однако последний сумел добиться «покровительства» римского императора, и армянский царь оказался в лагере врагов Рима. Это привело к пленению Хосрова I римским императором. Хосров умер в заключении. Восставшие армяне избрали царем сына Хосрова I Тиридата II (Хосров Великий армянских источников), заставившего римлян отказаться от посягательств на Армянское царство.

После убийства Антонина Каракаллы временная стабилизация в Римской империи была нарушена и дела ее стали ухудшаться. В этих условиях воцарившийся император Макрин (217—218) был вынужден признать Тиридата II (217—256) «великим царем Великой Армении».

⁶² Aelius Lampridius, Diadumenus, VIII, 4.

⁶³ Տասնչորս ամիս կառավարելուց հետո (217 թ. ապրիլ—218 թ. հունիս) Մակրինոսը և իր որդի Դիադմենոսը սպանվեցին, հռոմեական զորքերը կայսր հռչակեցին Հելիոգարալին (218—222), որը ստացավ Անտոնինոս անունը: Սա վերջինն էր հռոմեական կայսրության կայսրերի մեջ, որ կրում էր այդ անունը: